

ફાર્બસ રાસમાલા

ડૉ. સંગીતા એન. બકોત્રા

ઇતિહાસ વિભાગ, શ્રી અને શ્રીમતી પી.કે.કોટાવાલા આર્ટ્સ કોલેજ, પાટણ

ભારતીય સાહિત્યએ દેશની આધારશીલા છે. અવનવા વિષયો અને પુરાણો સાહિત્ય અને ઇતિહાસમાંથી માનવ જીવન ટકાવી રાખા માટેની ભેટ મળી છે. એવું જ કંઇક ઉપયોગી બની રહે તેવું સાહિત્ય એલેકઝાન્ડર કિન્લોક ફાર્બસ દ્વારા લખવામાં આવ્યું છે. તેમાં ખાસ કરીને મુસલમાનોની કારકીદીનો પ્રારંભ, વાઘેલા, લુણાવાડા સોઢા પરમાર ગુજરાતના રાજપૂત, સુલતાન મુજફ્ફરશહ પહેલો, શાહ અહમદ, અહમદશાહ પહેલો, મહમદશાહ પહેલો, કુતુબશાહ, મહમદબેગડો, મુઝફ્ફર બીજો, બહાદુરશાહ મહમૂદ લતીફખાન અમદાવાદના રાજવંશની સમાપ્તિ, અકબર યાદશાહ ઇડરનો રાજકારભાર. રાવ નારણદાસ, રાવ વીરમદેવ, રાવ કલ્યાણમલ તેમજ અંબા ભવાનીનું દેવળ-દાંતા, ઇડર, ગોહિલ વગેરે વિશે ફાર્બસ રાસમાલામાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તે સમયની વિવિધ માહિતી આધારો પ્રાપ્ત કરી અને આલેખન કરવામાં આવ્યું છે.

ફાર્બસ રાસમાલા ગુજરાતી અનુવાદમાં ફાર્બસનું મુખ-ચિત્ર, મોઢેરાના દેહેરાનો ઝરખો, મોઢેરાના દહેરા સામેનો કુંડ તેમજ ઝીંઝુવાડાનો દરવાજો, શાહઆલમથી આવતો મુસલમાની ભાગોળનો દરવાજો, સરખેજનો શાહઆલમનો રોજો, ઇડરની રાજ્યની એક વાવ વગેરે જેવા ચિત્રો પણ રાસમાલામાં અંકિત જોવા મળે છે.

ફાર્બસ રાસમાલા ગુજરાતી અનુવાદમાં ભાગ બીજામાં મરાઠાઓ વિશે શિવાજી, સંભાજી,

રાજારામ, શિવાજી બીજો, શાકુ, રામરાજા, શાહુબીજો, પ્રતાપસિંહ (બાવોસાહેબ) શાહજી (આપા સાહેબ) વગેરેની વંશાવલીનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે ગુજરાતમાં બ્રિટિશનું પ્રથમ આગમન, આનંદરાવ ગાયકવાડ, કઠિયાવાડની મુલ્કગીરી, વાઘેલા-ઘોળકાના કસ્બાની ઝાલા, ઘોલેરાના ચૂડાસમાં ગોહિલ બહુચરાજી-ચુંવાળ, મહી કાંઠો અને તેને લગતી તમામ બાબતો તેમજ ઇડરના મહારાજા આનંદસિંહ, શિવસિંહ, ભવાનીસિંહ, ગંભીરસિંહ, દાંતા, રાણા પુંજોજી, ઇડરના મહારાજા ગંભીરસિંહ વગેરે વિશેની નોંધ. ભાગ બેમાં કરવામાં આવી છે. પેશ્વાઓની વંશાવલીમાં બાલાજી, વિશ્વનાથ, બાજીરાવ પહેલો (બલ્લાળ), બાજીરાવ બીજો, માધવરાવ, નારાયણરાવ, સવાઇ માધવરાવ, બાજીરાવ બીજો જેવા વિવિધ વંશજો વિશેની માહિતી આ ગ્રંથમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે મરાઠાઓ વિશેનો અભ્યાસ કરવા માટે આ ગ્રંથ ખૂબ ઉપયોગી બની રહે તેવો છે. આ દરદાર ગ્રંથમાં ખૂબ વિસ્તારથી મહત્વની બાબતોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. જે અભ્યાસુઓને ખૂબ ઉપયોગી બની રહે તેવા પ્રકારનો આ ગ્રંથ છે. રાસમાલામાં ખાસ કરીને ગુજરાતની સ્વાભાવિક સીમા શત્રુજય, વલ્લભીપુર, જય શિખરી, ચાવડા, પંચાસરનો રાજા, વનરાજ અને તેના કમાનુયાયી, અણહિલપુરનો ચાવડાવંશ, મૂળરાજ, સોલંકી, ચામુંડ, વલ્લભ-દુર્લભ-સોમનાથનો નાશ ભીમદેવ પહેલો, રાજા કર્ણ

સોલંકી, મયણલ દેવીનો રાજકારભાર સિદ્ધરાજ, કુમારપાળ અને તેમાં કુમારપાળ વિશે વિશેષ વૃતાન્ત નોંધવામાં આવેલ છે. તેમજ અજયપાળ-બાળ મૂળરાજ બીજો, ભીમદેવ, અણહિલપુરના રાજ્યનું પશ્ચાદલોકન, વાઘેલા-તેજપાળ અને વસ્તુપાળ-આબુ પર્વત, ચંદ્રવતીના પરમાર વગેરે જેવા વિવિધ રાજવંશો, વિવિધ વંશજો બ્રિટિશરોનું આગમન વગેરે જેવા વિષયો પર આ ગ્રંથમાં વિસ્તારથી માહિતી આપવામાં આવી છે. ફાર્બસ દ્વારા રચિત રાસમાલા ગુજરાતના ઇતિહાસ માટે ખૂબ મહત્વનો આ ગ્રંથ આપણને પ્રાપ્ત થયો છે.

આધુનિક ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યનો વિકાસ તેમજ સમાજ પરિવર્તનની દ્રષ્ટિએ બ્રિટિશ શાસન અપૂર્વ અને અનોખું હતું. આજથી દોઢસો એક વર્ષ પહેલાં તેણે પ્રગતિશીલ રેશનલ અને એક્યુલર મૂલ્યો તેમજ રેલવે અને પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ જેવા ભૌતિક માધ્યમો વિક્સાવીને ગુજરાતમાં નવજાગૃતિ અને ધર્મસુધારણાનાં બીજાં રોપ્યાં હતાં તેના એક મહત્વના પ્રતિનિધિ તે એલેક્ઝાન્ડર ફાર્બસનો જન્મ લંડનમાં જુલાઈ ૧૮૨૧માં થયો હતો. તેમનું શાળાકીય શિક્ષણ કિંચલે ખાતે થયું હતું. તેઓએ સ્થપતિને ત્યાં તાલીમ મેળવી હતી પરંતુ તેઓ હેઇલબરી ખાતે કોલેજમાં જોડાયા અને રસ ચાર્લ્સ ફાર્બસ બોમ્બે સિવિલ સર્વિસ માટે ઇ.સ. ૧૮૪૦માં પસંદગી પામ્યા અને તેઓ નવેમ્બર ૧૮૪૩માં ભારત, મુંબઈ આવ્યા રાસમાલા ગુજરાતના મધ્યકાલીન ઇતિહાસના સંદર્ભમાં એક અનુપમ ગ્રંથ છે. તેમાંથી ઐતિહાસિક માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે. ફાર્બસનું એક અભૂતપૂર્વ અને પથદર્શક કામ તે તેઓએ વર્ષોની જહેમત ઉઠાવીને ૧૮૫૬માં પ્રસિદ્ધ કરેલ

ગ્રંથ 'Ras Mala' જે મૂળ અંગ્રેજીમાં થયો હતો. આ બૃહદ ગ્રંથ અલી મહમદખાન રચિત (મિરાતે અહમદી) ૧૭૬૧ પછીનો સૌ પ્રથમ સેમિનલ ગ્રંથ છે. ૧૮૬૭માં આ ગ્રંથનો ગુજરાતીમાં અનુવાદ કરવામાં આવ્યો. આ અનુવાદનો વિચાર મનસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠીએ કર્યો હતો.

કવિ દલપતરામે 'ફાર્બસ સાહેબ'તરીકે બિરદાવ્યા છે. ફાર્બસ સાહેબ દ્વારા રાસમાલા લખાયેલ તે સમયે ગુજરાતની લેખિત અને મૌખિક ઐતિહાસિક સાધન સામગ્રી પ્રાપ્ત કરવી ઘણી દુર્લભ અને અઘરી હતી અને ઇતિહાસ આલેખન માટે આધાર સાધનોનું ખૂબ મહત્વ હોય છે. આધારો વગર ઇતિહાસનો ગ્રંથ લખવો અશક્ય છે. તેથી ફાર્બસ સાહેબ તેમના મિત્ર તુલ્ય ગુરુ દલીતરામ સાથે ગુજરાતમાં કેટલાંય નગરો અને ગામડાઓમાં ફર્યા અને આ માહિતીને આધારે ગ્રંથ લખવા ફાર્બસ ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીમાંથી ત્રણ વર્ષની રજા લઈને ઇંગ્લેન્ડ ગયા અને ત્યાં લેખનકાર્ય પૂર્ણ કરીને લંડનથી આ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કર્યો છેક સોલંકી સમયથી શરૂ કરીને ૧૮માં સૈકા સુધીના સમયગાળાને આવરી લેતો રાસમાલા ગ્રંથ ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક અને રાજકીય ઇતિહાસની દ્રષ્ટિએ ઘણો મહત્વનો છે.

આ અંગ્રેજી ગ્રંથનો અનુવાદ ગુજરાતીમાં દીવાન બહાદુર રણછોડભાઈ ઉદયરામ દ્વારા કરવામાં આવ્યો અને ફાર્બસ ગુજરાતી સભા દ્વારા છપાવવામાં આવ્યો. આ ગ્રંથની ત્રીજી આવૃત્તિ ૧૯૨૨માં થયેલ છે. આ ગ્રંથ ગુજરાતી અનુવાદ કરવામાં આવ્યું છે. અનુવાદ એ અકે ઉદરમાંથી બીજા ઉદરમાં મૂકવા જેટલું અઘરું કામ છે. જુદા જુદા સમયે

અનુવાદ થયા છે. અને તે ખૂબ જ મહત્વના છે. આ ગ્રંથ ગુજરાતી અનુવાદ કરવા પાછળનો હેતુ એ હતો કે ઐતિહાસિક સુધી પહોંચે અને તેના મૂળ ગ્રંથના ચાર ભાગમાંથી ત્રણ ભાગમાં ઐતિહાસિક માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે. અને ચોથા ભાગમાં રીતભાત અને વહેમ વિશેની માહિતી મળે છે. અંગ્રેજીમાંથી અનુવાદીત ગુજરાતી ગ્રંથમાં વિવિધ ચિત્રો પણ જોવા મળે છે અને રણછોડભાઈ ઉદયરામની ઇચ્છા હતી કે તેઓ વિવિધ આકૃતિઓ મુકી શકે પરંતુ એ વિદેશથી આવી નહિ. ગુજરાતી અનુવાદકર્તા જણાવે છે કે જે અંગ્રેજીમાંથી સુધારવાની જરૂર જણાઈ છે તે સુધારવા માટેનો પ્રયાસ પણ કરવામાં આવ્યો છે.

ત્યારબાદ હિન્દીમાં અનુવાદ કરવામાં આવ્યો જેથી રાષ્ટ્ર ભાષામાં અનુવાદ થવાથી જુદા-જુદા અનેક લોકો સુધી આ ઐતિહાસિક માહિતી લોકો સુધી પહોંચી શકે. આ અનુવાદ ગોપાલ નારાયણ બહુરા દ્વારા હિન્દી અનુવાદ કરવામાં આવ્યો. મે તપાલસેલ હિન્દી અનુવાદ ૧૯૯૫માં બચપુરથી પ્રકાશીત થયેલ ગ્રંથ છે.

આમ ફાર્બસ સાહેબે ખૂબ કઠીન જહેમત ઉઠાવી ગુજરાતને ઉપયોગી બની રહે તેવો દરદાર ગ્રંથ ફાર્બસ રાસમાલા ગુજરાતનો મહિમા બતાવી આપનાર રાસમાલા રૂપી સાધન કરીને ગુજરાતની સારી સેવા બજાવી છે.

:: સંદર્ભસૂચિ ::

૧. ફાર્બસ અલેકઝાન્ડર કિન્ડલોક, ભાષાંતરકર્તા દીવાન બહાદુર રણછોડભાઈ ઉદયરામ, રાસમાલા ભાગ-૧, ફાર્બસ ગુજરાતી સભા, મુંબઈ, ત્રીજી આવૃત્તિ, ઇ.સ. ૧૯૨૨, પૃ. ૧૯
૨. ફાર્બસ અલેકઝાન્ડર કિન્ડલોક, ભાષાંતરકર્તા દીવાન બહાદુર રણછોડભાઈ ઉદયરામ, રાસમાલા ભાગ-૨, ફાર્બસ ગુજરાતી સભા, મુંબઈ, ત્રીજી આવૃત્તિ, ઇ.સ. ૧૯૨૭, પૃ. ૩૩
૩. મહેતા (ડૉ.) મકરંદ, ગુજરાતના ઘડવૈયા - સ્વ વિકાસ પ્રયોગશાળા (૧૩મી થી ૧૯મી સદી સુધી), અરુણોદય પ્રકાશન, અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ, ઓક્ટોબર ૨૦૦૭, પૃ. ૯૯
૪. અલેકઝાન્ડર કિન્ડલોક, ફાર્બસ કૃત, અનુવાદક બહુરા ગોપાલ નારાયણ, 'રાસમાલા' ભાગ-૧, શબ્દ મહિમા પ્રકાશન, જયપુર, ૧૯૯૫, પૃ. ૯૧
૫. અલેકઝાન્ડર કિન્ડલોક, ફાર્બસ કૃત, અનુવાદક બહુરા ગોપાલ નારાયણ, 'રાસમાલા' ભાગ-૨, શબ્દ મહિમા પ્રકાશન, જયપુર, ૧૯૯૫, પૃ. ૨૭
૬. અલેકઝાન્ડર કિન્ડલોક, ફાર્બસ કૃત, અનુવાદક બહુરા ગોપાલ નારાયણ, 'રાસમાલા' ભાગ-૩, શબ્દ મહિમા પ્રકાશન, જયપુર, ૧૯૯૫, પૃ. ૩૯